

PIOTR KULESZA¹, MAGDALENA LUBIARZ¹, MAŁGORZATA ŻAK-KULESZA²

The John Paul II Catholic University of Lublin, Poland

¹ The Faculty of Mathematics, Informatics and Landscape Architecture, Department of Environmental Protection and Landscape Preservation

² The Faculty of Philosophy, Department of the Theory of Culture and Art

e-mail: pkulesza@kul.pl, lubiarz@kul.pl, malzak@kul.pl

METODA WALORYZACJI PRZYDROŻNYCH OBIEKTÓW SAKRALNYCH

METHOD OF VALORISATION OF ROADSIDE SACRAL OBJECTS

Streszczenie

Przydrożne obiekty sakralne stanowią ważny element polskiego krajobrazu kulturowego świadcząc o jego dziedzictwie i tożsamości. Dotychczasowe studia nad tego typu obiektami są różnorodne, jednak wiążą się przede wszystkim z ich znaczeniem kulturowym. Niewiele jest badań dotyczących także roślinności towarzyszącej przydrożnym obiektom sakralnym oraz poruszających kwestie analiz krajobrazowych. Niniejsza praca prezentuje próbę połączenia powyższych zagadnień. Autorzy zaproponowali wieloaspektową metodę oceny przydrożnych obiektów sakralnych w trzech ujęciach: krajobrazowym (ocena wizualno-przestrzenna), kulturowym (ocena unikalności) i przyrodniczym (ocena roślinności towarzyszącej). Metoda jest rodzajem bonitacji punktowej, gdzie poszczególnym kryteriom ewaluacyjnym przyznawane są wartości punktowe. Im wyższy wynik końcowy, tym większa wartość krajobrazowa badanego obiektu. Zaletą metody jest powtarzalność, a czytelność formularza ewaluacyjnego zapewnia możliwość jej stosowania przez różnych badaczy.

Abstract

Roadside sacral objects are an important element of the Polish cultural landscape, bearing testimony to its heritage and identity. Previous studies into this type of objects are diverse, although they relate predominantly to their cultural meaning. There is little research related to vegetation accompanying roadside sacral objects and approaching the matter of landscape analysis. This paper is an attempt at combining the above issues. The authors present a multi-aspect method of evaluating roadside sacral objects in three aspects: landscape (visual-spatial evaluation), cultural (evaluation of uniqueness), and natural (evaluation of accompanying vegetation). This method is a type of point bonitation, wherein individual evaluation criteria are given points. The higher the total score, the greater the landscape value of the object studied. A great advantage of this method is repeatability, and the readability of the evaluation form makes it easy for various researchers to use.

Słowa kluczowe: metoda badawcza, waloryzacja, przydrożne obiekty sakralne

Key words: research method, valorisation, roadside sacral objects

WPROWADZENIE

W ostatnich latach jednym z często poruszanych zagadnień są kwestie krajobrazu kulturowego postrzeganego w wymiarze sakralnym (Kong, 1990; Myga-Piątek, 2012; Havlíček, 2014). Zarówno filozofowie, jak i przyrodnicy starają się znaleźć odpowiedź, czym jest *sacrum* w naturze oraz jakie są jego przejawy w otaczającej nas przestrzeni (Łapiński, 2012; Plit, 2012; Sowińska, 2012). Wspomniani autorzy wspólnie twierdzą, że najłatwiej, ale powierzchownie *sacrum* krajobrazu kulturowego można odczytać w sposób materialny, a zatem poprzez obecność religijnych form architektonicznych w otaczającej nas przestrzeni. Choć tak rozumiany krajobraz sakralny jest niepełny to przydrożne krzyże, kapliczki, figury i mogiły stanowią o jego wartości i charakterze. Budują dziedzictwo danego regionu w rozumieniu materialnym i niematerialnym oraz są wyrazem tożsamości kulturowej i religijnej (Hernik i in., 2013; Melges, 2010).

W dotychczasowych badaniach inwentaryzacje i oceny przydrożnych obiektów sakralnych były wykonywane przez różnych autorów, w tym autorów niniejszego artykułu (Białczak, 2002; Cała, 2007; Fortuna-Antoszkiewicz, Kimic, 2007; Holly, 2012; Rembiś i in., 2012; Pukowiec, Pytel, 2013; Rydzewska, Wilkaniec, 2013; Kulesza, Lubiarz, 2013; Kijowska, 2015). Jednak stosowane metody oceny nie były w pełni zadowalające. Nie można jednak umniejszać wartości wykonanych wcześniej inwentaryzacji i waloryzacji, gdyż pomogły one w utrwaleniu informacji o przydrożnych obiektach sakralnych w różnych częściach Polski oraz towarzyszącej im roślinności, a także stanowiły doskonały punkt odniesienia do niniejszych rozważań (Pudelska, 2011; Lubiarz, Kulesza, 2013; Kulesza i in., 2017).

W polskim krajobrazie kulturowym od wieków istniały małe obiekty sakralne w formie krzyży, kapliczek i figur będące wyrazem pobożności mieszkańców wsi oraz miast. Od lat 90. XX w. liczba krzyży przydrożnych znacząco wzrosła, co świadczy o rosnącej potrzebie badania tego typu zjawiska sakralizacji krajobrazu (Przybylska, Czepczyński, 2016). Wielu autorów zajmowało się już tym zagadnieniem skupiając się jednak na określaniu wartości zabytkowej, kulturowej i religijno-symbolicznej tego typu obiektów (Seweryn, 1958; Janicka-Krzywda, 1991; Kozaczyńska, 2007; Adamowski, Wójcicka 2011; Czerwiński, 2012; Antolak, Szyszkowski, 2013; Kuprjaniuk, 2014). W dużej mierze

INTRODUCTION

One of the quite frequently raised issues in recent years is the question of the cultural landscape viewed in the sacral aspect (Kong, 1990; Myga-Piątek, 2012; Havlíček, 2014). Philosophers and naturalists alike strive to find the answer to what *sacrum* in nature really is, and what its indicants in the space that surrounds us are (Łapiński, 2012; Plit, 2012; Sowińska, 2012). The aforementioned authors agree that the easiest, albeit superficial, definition of the *sacrum* of the cultural landscape can be derived from a material interpretation, i.e. from the presence of religious architectural forms in the surrounding space. Although such an understanding of the sacral landscape is incomplete, roadside crosses, shrines, statues of saints and gravestones account for its value and character. They form the heritage of a given region in both material and immaterial aspects, and express its cultural and religious identity (Hernik et al., 2013; Melges, 2010).

In previous studies, inventories and assessments of roadside sacral objects were made by various researchers, including the authors of this paper (Białczak, 2002; Cała, 2007; Fortuna-Antoszkiewicz, Kimic, 2007; Holly, 2012; Rembiś et al., 2012; Pukowiec, Pytel, 2013; Rydzewska, Wilkaniec, 2013; Kulesza, Lubiarz, 2013; Kijowska, 2015). However, the methods of assessment utilised were not fully satisfactory. Nonetheless, the value of previous inventories and valorisations cannot be underestimated, since they helped to record information regarding roadside sacral objects in different regions of Poland, included the accompanying vegetation, as well as being a perfect point of reference for the discussions presented in this paper (Pudelska, 2011; Lubiarz, Kulesza, 2013; Kulesza et al., 2017).

For centuries small sacral objects have existed in the Polish cultural landscape in the form of crosses, shrines and statues of saints, which expressed the religiousness of village and city dwellers. Since the 1990s, the number of roadside crosses has risen exponentially, which highlights the need to study this type of landscape sacralisation phenomenon (Przybylska, Czepczyński, 2016). Many authors have taken up this issue, however, they focused on determining the historic, cultural, and religious-symbolic value of this type of objects (Seweryn, 1958; Janicka-Krzywda, 1991; Kozaczyńska, 2007; Adamowski, Wójcicka 2011; Czerwiński, 2012; Antolak, Szyszkowski, 2013; Kuprjaniuk, 2014). Such

są to prace o charakterze inwentaryzacyjnym odnoszące się do konkretnych regionów naszego kraju (Białczak, 2002; Golonka-Czajkowska, Maj, 2006; Cała, 2007; Fortuna-Antoszkiewicz, Kimic, 2007; Radziszewski, 2008; Kozaczyńska, 2010; Rembiś i in., 2012; Hernik i in., 2013; Hochleitner, 2014; Kijowska, 2015). Część z nich dotyczy także floralnego otoczenia przydrożnych obiektów sakralnych (Majdecka-Strzeżek, 2003; Pudelska, 2011; Paczos, 2011; Lubiarsz, Kulesza, 2013; Kulesza i in., 2017; Lubiarsz i in., 2019), a tylko nieliczne podejmują temat ich waloryzacji w ujęciu przestrzenno-krajobrazowym (Kulesza, Lubiarsz, 2013; Pukowiec, Pytel, 2013). Paczos (2011) zaprezentowała także przegląd przestrzennego rozmieszczenia drzew i krzewów przy przydrożnych krzyżach i kapliczkach w ujęciu kompozycyjnym oraz symbolicznym. Jednak określanie wartości kapliczek i metodyka ich ewaluacji nie jest jednoznacznie opracowana. Część obiektów o wybitnie historycznym znaczeniu opisana jest aparatem konserwatorskim w formie rejestrów zabytków nieruchomych opracowywanych przez wojewódzkie urzędy konserwatorskie. Wykaz ten ma wybiórczy zakres i nie obejmuje wszystkich zabytków i obiektów. W kartach ewidencyjnych zawarte są tylko niektóre aspekty, takie jak opis obiektu, z pominięciem towarzyszącej mu roślinności oraz znaczenia krajobrazowego¹. Warto zatem zaproponować metodę oceny tego typu obiektów na podobieństwo istniejących metod waloryzacji innych elementów krajobrazu kulturowego takich jak zabytkowe kompozycje ogrodowe i parkowe (Walerzak, 2014).

MATERIAŁY, METODY BADAŃ I OBSZAR BADAŃ

Celem pracy jest zaprezentowanie metody waloryzacji przydrożnych obiektów sakralnych, która pozwoli na szerszą i bardziej miarodajną ocenę ich walorów i wartości. Metoda oceny obejmuje nie tylko przydrożne obiekty sakralne, ale także towarzyszącą im roślinność, która wpływa na odbiór wizualny obiektu, a przez to jego rangę w przestrzeni.

¹ Instrukcja opracowywania kart ewidencyjnych zabytków niewpisanych do rejestru zabytków, Narodowy Instytut Dziedzictwa, 2011. [dostęp on line: https://www.nid.pl/pl/Dla_specjalistow/Badania_i_dokumentacja/zabytki-nieruchome/instrukcje-wytyczne-zalecenia/index.php?sphrase_id=43777]

studies are predominantly inventories pertaining to particular regions of our country (Białczak, 2002; Golonka-Czajkowska, Maj, 2006; Cała, 2007; Fortuna-Antoszkiewicz, Kimic, 2007; Radziszewski, 2008; Kozaczyńska, 2010; Rembiś et al., 2012; Hernik et al., 2013; Hochleitner, 2014; Kijowska, 2015). Some of them also discuss the floral surroundings of roadside sacral objects (Majdecka-Strzeżek, 2003; Pudelska, 2011; Paczos, 2011; Lubiarsz, Kulesza, 2013; Kulesza, et al., 2017; Lubiarsz et al., 2019), and only a few discuss the issue of their valorisation in the spatial-landscape spectrum (Kulesza and Lubiarsz, 2013; Pukowiec, Pytel, 2013). Paczos (2011) presented an overview of spatial distribution of trees at roadside crosses and shrines from both a compositional and a symbolic perspective. However, determining the value of shrines and the methodology for their evaluation have not been univocally elaborated. Some objects of immense historic value have been profiled with a heritage conservation apparatus in the form of immovable heritage register created by Provincial Offices of Monument Preservation. The scope of this register is selective and does not encompass all monuments and objects. Cadastral cards include only selected aspects, such as a description of the object without the accompanying vegetation, or landscape value.¹ Therefore, it is important to present a method for assessing these types of objects similar to existing methods for the valorisation of other elements of the cultural landscape, such as historic garden and park compositions (Walerzak, 2014).

MATERIAL, METHODS AND AREA OF RESEARCH

The goal of this study was to present a method for the valorisation of roadside sacral objects that would allow for a broader and more reliable assessment of their assets and value. The method of assessment includes not only roadside sacral objects but also the accompanying vegetation, which influences the visual reception of the object and, in consequence, its importance to the surrounding space. The method presented here is a type of point bonitation, since

¹ Instructions for preparing cadastral cards of monuments not on the heritage register, The National Heritage Board of Poland, 2011. [on line access: https://www.nid.pl/pl/Dla_specjalistow/Badania_i_dokumentacja/zabytki-nieruchome/instrukcje-wytyczne-zalecenia/index.php?sphrase_id=43777]

Prezentowana metoda ma charakter bonitacji punktowej ponieważ poszczególnym kryteriom oceniającym przydrożne obiekty sakralne przyporządkowuje się wartość liczbową, a końcowa ewaluacja jest ich sumą. Autorów pracy do stworzenia niniejszej metody skłoniły trudności z wykonywaniem badań przy użyciu istniejących już metod oraz nieporównywalność wyników uzyskiwanych w dotychczasowych badaniach (Pukowiec, Pytel, 2013). Metoda powstała podczas wykonywania analiz terenowych dotyczących przydrożnych obiektów sakralnych na obszarze gminy Trzydnik Duży (województwo lubelskie). W trakcie tych badań sprawdzono możliwości zastosowania metody w terenie i okazała się ona dość praktyczna. Poprawiono jednak formularz waloryzacyjny dodając przy poszczególnych wartościach punktowych precyzyjne opisy o charakterze pomocniczym. Miało to na celu zminimalizowanie subiektywności podczas przyznawania punktów ocenianym kryteriom. Autorom pracy przedstawiła metoda wydaje się być miarodajna.

WYNIKI

Prezentowana metoda waloryzacji przydrożnych obiektów sakralnych ma ułatwić i usystematyzować ocenę małych form architektury sakralnej. Składa się z trzech zasadniczych części: oceny wizualno-przestrzennej obiektu sakralnego, oceny unikalności kulturowej obiektu sakralnego oraz oceny wizualno-przestrzennej roślinności towarzyszącej. Poprzedzona jest ona zebraniem podstawowych informacji o ocenianym obiekcie. Wzór formularza ewaluacyjnego przydrożnych obiektów sakralnych znajduje się w załączniku.

Osoba wykonująca ewaluację powinna znajdować się w odległości od 4 do 10 metrów od ocenianego obiektu (w zależności od warunków terenowych) i być ustawiona do niego frontalnie. Kąt oceny krajobrazu otaczającego obiekt powinien wynosić 180° . Ewaluacji podlega obiekt wraz z sąsiadującą roślinnością oraz wycinkiem krajobrazu tworzącym widok krajobrazowy, rozpatrywany trójwymiarowo w trzech planach. Pierwszy plan z ocenianym obiektem, drugi plan tworzący bezpośrednie tło dla obiektu oraz trzeci – zamknięty widoczną linią horyzontu.

Pierwszy element formularza ewaluacyjnego stanowią informacje ogólne o obiekcie. Numer obiektu będzie pomocny w jego późniejszej

individual criteria of evaluating roadside sacral objects are given numeric values, and the final evaluation is equal to their sum. The authors of this paper felt it necessary to formulate this method due to difficulties in performing studies using already existing methods, as well as the incomparability of results obtained in previous studies (Pukowiec, Pytel, 2013). The method came into existence during field research on the roadside sacral objects in the Trzydnik Duży Commune (Lublin Province). In the course of that research it was possible to test the applicability of this method in field studies, and it proved to be quite practical. Nonetheless, the valorisation form was improved by adding concise auxiliary descriptions to evaluation by points. The purpose of this addition was to minimise subjectivism while assigning points to assessed criteria. The authors of this paper deem the presented method to be reliable.

RESULTS

The purpose of the method of valorisation of roadside sacral objects presented here is to facilitate and systematise evaluation of small forms of sacral architecture. It consists of three sections: visual-spatial assessment of a sacral object, evaluation of its cultural uniqueness, and visual-spatial assessment of the accompanying vegetation. Prior to the evaluation, basic information regarding the studied object is collected. A template of the evaluation form for roadside sacral objects can be found in the attachment.

The person performing the evaluation should place themselves between 4 and 10 metres from the object being studied (depending on the terrain conditions) and face the object directly. The angle for the assessment of the landscape surrounding the object should be 180° . The evaluation includes the object, together with the adjacent vegetation, and a section of the adjoining landscape creating a landscape view, seen three-dimensionally on three planes. The foreground includes the object, the middle ground is the immediate setting of the object, and the background, enclosed by the visible line of the horizon.

The first section of the evaluation form is comprised of general information regarding the object. The number of the object is helpful in later identification. The subsequent entries include: the name of the village/town/city the object is situated in, the date of its construction, the type of object (cross,

identyfikacji. W następnych pozycjach podajemy następujące dane: miejscowość, w której znajduje się obiekt, data jego powstania, typ obiektu (krzyż, kapliczka, figura, mogiła), jego charakter stylistyczny i materiał z jakiego został wykonany. W kolejnych rubrykach określamy lokalizację obiektu tzn. czy znajduje się on bezpośrednio przy drodze, budynku, polu uprawnym itp., a także czy jest on usytuowany w krajobrazie otwartym czy zabudowanym. Uszczegółowiamy lokalizację ze względu na to, że niekiedy pojedynczy budynek może znajdować się w krajobrazie otwartym, a w krajobrazie zabudowanym krzyż może stać przy niewielkim fragmencie pola uprawnego. Ostatni element, który notujemy to typ roślinności towarzyszącej. W formularzu zaznaczamy drzewa, krzewy, roślinność zielną lub brak jakiegokolwiek roślinności.

Ewaluacja obiektu w formularzu podzielona jest na trzy części (II, III i IV) pozwalające na ocenę różnych elementów związanych z obiektem. Każdemu kryterium w części drugiej, trzeciej i czwartej formularza przyznajemy od 1 do 3 punktów, które odzwierciedlają trzy stopnie oceny: niską, średnią, wysoką.

Pierwsza grupa obejmuje pięć pytań odnoszących się do powiązań pomiędzy obiektem sakralnym, a otaczającym krajobrazem. Tą część opracowania rozpoczyna pytanie o stopień powiązania obiektu z obiektami historycznymi takimi jak dwory, kościoły, klasztory, cmentarze a nawet dawnymi układami osadniczymi lub szlakami komunikacyjnymi. Ocenę najniższą czyli 1 punkt uzyskuje obiekt, w którym sąsiedztwo takich elementów występuje poniżej 30%. Oznacza to brak takiego powiązania ewentualnie istnieją nieliczne ślady dawnych powiązań formie archiwalnych fotografii, map lub przekazów ustnych. Ocenę średnią (2 pkt.) uzyskuje obiekt, który znajduje się w sąsiedztwie takich obiektów w przedziale od 30% do 60%. Oznacza to, że wyraźnie był on dawniej powiązany z jakimś elementem historycznym, a obecne ślady dawnych relacji są zachowane fragmentarycznie np. dawne aleje lub częściowo przysłonięte osie widokowe. Najwyższą ocenę (3 pkt.) osiągają obiekty, które sąsiadują z elementami historycznymi powyżej 60%, co oznacza wyraźne lub bezpośrednie sąsiedztwo oraz dobrze zachowane powiązania przestrzenne, kompozycje lub roślinne (czytelne osie widokowe, zachowane układy alejowe itp.). Drugie pytanie oceny wizualno-przestrzennej obiektu sakralnego dotyczy stopnia

shrine, statue of saint, gravestone), its stylistic character, and the material used for its construction. The following sections describe the location of the object, i.e. whether it is situated directly adjacent to a road, a building, or a crop field, etc., as well as whether it is set in an open or built-up landscape. We deem details of the location necessary, since sometimes a solitary building can be found in an open landscape, and in a built-up landscape a cross may stand in a small section of a crop field. The final element to be noted is the type of accompanying vegetation. The form includes the presence of trees, shrubs, herbaceous plants, or the lack of any type of plant life.

An evaluation of an object in the form is divided into three sections (II, III and IV), allowing the assessment of different elements connected to the object. Each criterion in the second, third and fourth section of the form can be assigned from 1 to 3 points, which reflect three degrees of assessment: low, middle, high.

The first group contains five questions pertaining to the relationship between the sacral object and the surrounding landscape. This section of the analysis opens with a question regarding the degree of connection between the object and historic objects such as manors, churches, monasteries, cemeteries, and even old settlement complexes or transport routes. The lowest mark – 1 point – is given to an object in the case of which the percentage of such elements in its vicinity is less than 30%. This means a lack of such a connection, or little evidence of old connections in the form of archival photographs, maps, or oral history. The middle mark (2 pts) is assigned to an object that is situated in the vicinity of such objects with a percentage between 30% and 60%. This means that it was clearly previously connected to a historic element, and presently the evidence of old relationships is preserved fragmentarily, e.g. old alleys, or partially obscured viewing axes. The highest mark (3 pts) is reached by objects, the vicinity of which consists of historic objects to a degree of more than 60%, which means clear or direct contact, as well as well-preserved spatial, compositional, and plant-life connection (clear viewing axes, intact alley compositions, etc.). The second question in the visual-spatial assessment of a sacral object involves the degree of its exposition. The lowest mark is given to crosses and shrines that are obscured by vegetation, buildings, or advertisements to a degree above 60%, the middle mark to those ranging between 30% and 60%, whereas the highest score is given in the

jego wyeksponowania. Najniższą ocenę uzyskują krzyże i kapliczki, które są przysłonięte przez roślinność, budynki lub reklamy w stopniu powyżej 60%, średnią w przedziale 30 – 60%, a najwyższą poniżej 30%. Oznacza to, że im bardziej widoczny jest obiekt tym uzyskuje on wyższą ocenę. Trzecim kryterium jest stopień powiązania obiektu z komponentami przyrodniczymi. Sąsiedztwo takich elementów przyrodniczych jak: lasy, zadrzewiana śródpolne, łąki, cieki czy zbiorki wodne, a nawet pola uprawne podwyższa ocenę wizualną. Odpowiedź na czwarte pytanie określa w jakim stopniu obecność elementów kulturowych podnosi lub obniża wartość wizualno-przestrzenną obiektu sakralnego. Sąsiedztwo elementów dysharmonijnych powyżej 60% takich jak napowietrzne linie energetyczne, konstrukcje i oznakowanie drogowe, nieestetyczne ogrodzenia i zabudowa wpływają na niższą ocenę. Im mniejszy udział elementów kulturowych dysharmonijnych tym wyższa ocena obiektu sakralnego.

Ostatnim kryterium w tej części formularza jest stopień zadbania obiektu. Brak śladów jakiegokolwiek troski o obiekt wskazuje na jego marginalną rolę w życiu społecznym, co skutkuje najniższą oceną. Częściowe oznaki opieki na przykład w formie dekoracji z tworzyw sztucznych wskazują na wartość średnią. Wartość najwyższą uzyskują obiekty, które są wyraźnie zadbane, a na ich dekoracje składają się między innymi sezonowe kwiaty wymagające częstej pielęgnacji.

Trzecia część formularza ewaluacyjnego odnosi się do walorów kulturowych i artystycznych obiektu sakralnego (zabytkowego, jak i obiektu niewpisanego do rejestru zabytków). Stworzenie tej części formularza badawczego było możliwe dzięki współpracy z historykiem sztuki. W opracowaniu tej części ankiety uwzględniono także perspektywę kulturoznawczą. Należy rozpocząć od próby ustalenia daty powstania obiektu. Niekiedy znajduje się ona na obiekcie w formie inskrypcji lub tablicy, natomiast w wielu przypadkach należy wyszukać stosowne informacje w źródłach pisanych lub w drodze wywiadu pozyskać ustne relacje świadków. Obiekty najstarsze uzyskują najwyższą notę. Drugi punkt oceny dotyczący wartości artystycznej obiektu wymaga posłużenia się warsztatem historyka sztuki. W określeniu parametrów jakości artystycznej należy rozpoznać materiał i technikę wykonania obiektu, przeanalizować jego stylistykę i odnieść ją do lokalnej typologii. Rozpoznać należy spójność stylistyczną obiektu lub regionalne wyróżniki stylowe

case of objects obscured less than 30%. This means that the more visible the object is, the higher the mark it is given. The third criterion is the degree of connection between the object and natural components. The vicinity of such natural elements as forests, in-field woodlots, meadows, watercourses or bodies of water, or even crop fields elevates the visual rank. The answer to the fourth question determines the degree to which the presence of cultural elements raises or lowers the visual-spatial value of a sacral object. The vicinity of conflicting elements in more than 60% (such as overhead power lines, road constructions and signs, unsightly fences and buildings) affect the mark. The lower the percentage of conflicting cultural elements, the higher the mark given to a sacral object.

The final criterion in this section of the form is the level of maintenance of the object. Lack of any evidence of maintenance indicates its marginal role in social life, and, in consequence, the lowest mark. Partial evidence of care, such as decorations made from synthetic materials, for example, result in a middle mark. The highest mark is given to visibly maintained objects, when the decorations consist of seasonal flowers demanding regular care.

The third section of the evaluation form pertains to the cultural and aesthetic values of a sacral object (both historic and those not registered as such). Compiling this section of the form was possible due to cooperation with an art historian. During the composition of this survey, the viewpoint of cultural studies was also taken into consideration. The analysis should begin with an attempt to establish the object's date of construction. Sometimes it is present in or on the object in the form of an inscription or a plaque, whereas in numerous cases it is necessary to find proper information in written sources, or interview local people. The oldest objects are given the highest mark. The second issue of evaluation pertains to the aesthetic value of the object and demands the skills of an art historian. In order to determine the parameters of artistic quality, it is necessary to identify the material and technique that were used to create the object, as well as analysing its style and relating it to local typology. One should also identify the stylistic cohesion of the object, or its regional stylistic markers referring to the form of the object or embellishment and ornamentation used. In the case of sculpted or painted works of art, it is important to assess the professional skill of the creator (even if they are anonymous). Also

odnoszące się do formy obiektu lub zastosowanych zdobień i ornamentów. W przypadku dzieł rzeźbionych, malowanych warto ocenić poziom biegłości warsztatowej twórcy (nawet jeżeli są to głównie dzieła osób anonimowych). Niezwykle istotna jest również kwestia przedstawień kultowych jakie znajdują się na krzyżach i w kapliczkach. Dotyczy ona sposobu ich wykonania, podejmowanej tematyki i poprawności ikonograficznej występujących przedstawień. Popularność pewnych wizerunków może świadczyć o trwaniu lokalnej tradycji. Występujące na krzyżach lub w kapliczkach rzeźby czy obrazy mogą dowodzić inspiracji wzorcami ikonograficznymi i znajomości wątków tematycznych. Tego typu dzieła stają się źródłem wiedzy o artyście lub inicjatorach powstania takich obiektów (dobór świętych może mieć związek z osobą fundatora, wezwaniem kościoła, lokalną tradycją). Dla oceny artystycznej istotne jest uwzględnienie występujących na obiekcie polichromii, zdobień, ornamentów, sposób ich zachowania oraz ogólne wrażenie artystyczne jakie wywołuje obiekt. Ten aspekt podlega indywidualnej ocenie specjalisty, który dokonuje waloryzacji i bazuje na swojej wiedzy, doświadczeniu i estetycznym wyczuciu. Trzeci punkt oceny polega na odtworzeniu i określeniu kulturowo-religijnego znaczenia obiektu w życiu społeczności obecnie, jak i dawniej. Wyniki uzyskuje się przeprowadzając wywiad, zbierając relacje świadków (mieszkańców, proboszczów), wyszukując pisane źródła archiwalne (kroniki parafialne, rękopisy, archiwalne zdjęcia), jak i aktualne piśmiennictwo. Ta część pozwala określić genezę powstania obiektu, jego znaczenie w życiu lokalnej społeczności i obecnie praktykowane formy pobożności koncentrujące się na krzyżu lub kapliczce. Ten aspekt wymaga posłużenia się głównie aparatem kulturoznawczym, odsłaniającym szerszy kontekst kulturowy obiektów. Najniższą punktację uzyskują obiekty anonimowe, o znikomej wartości historycznej, o których nie udało się zgromadzić konkretnych danych. Dwa punkty uzyskują obiekty, co do których udało się ustalić potwierdzony udział w praktykach religijnych społeczności lokalnej, jak i te które informują o genezie swego powstania. Trzy punkty otrzymują obiekty, na temat których odnaleziono relacje pisane, lub też ustne potwierdzające stałą obecność tych obiektów w życiu religijnym i kulturowym społeczności. Czwarty punkt dotyczy stanu zachowania obiektu (tj. technicznego

immensely vital is the question of devotional images present on the crosses and in shrines. It pertains to the method using which they were created, the subject matter, and iconographic correctness of the imagery. The popularity of certain images may indicate a prevailing local tradition. Statues or paintings present on crosses or in shrines may be the evidence of inspiration with iconographic models, as well as familiarity with themes. Such works of art become a source of knowledge about the artist or those who initiated the erection of such objects (the selection of saints may be connected to the founder, invocation of the church, local tradition). For the purpose of artistic assessment, it is vital to include the presence of polychromies, decorations, and ornaments in the object, methods of their preservation, as well as the overall artistic impression the object evokes. This aspect is subject to the individual assessment of the specialist performing the valorisation, based on their knowledge, professional experience, and aesthetic intuition. The third section of the assessment involves recreation and determining the cultural-religious meaning of the object in the society presently, and beforehand. The results are obtained by conducting interviews, collecting local people statements (citizens, vicars), retrieving archival written sources (parish chronicles, manuscripts, archival photographs), as well as using contemporary literature. This section allows the genesis of the object to be determined, its meaning in the life of the local society, and presently practised forms of religiousness focused around the cross or shrine. This aspect predominantly demands the use of the cultural studies apparatus, revealing the broader cultural context of the objects. The lowest mark is assigned to anonymous objects, with almost non-existent historic value and with little data to be collected about their construction and history. Two points are given to the objects when it was possible to find proof of them being involved in the religious practices of the local society, as well as those that possess information about their own origin. Three points are assigned to objects described in written or oral statements confirming their constant presence in the religious and cultural life of the society. The fourth section assesses the state of preservation of a given object (i.e. technical condition of the object).

stanu obiektu). W przyjętej trójstopniowej skali² jeden punkt otrzymują obiekty o najgorszym stanie technicznym, wyraźnie uszkodzone, zniszczone, zaniedbane, często na granicy rozpadu, wymagające pilnych interwencji naprawczych (naruszona konstrukcja i statyka obiektu, wyraźne ubytki w strukturze). Dwa punkty otrzymują obiekty wymagające kosmetycznych napraw: odświeżenia polichromii, drobnych napraw stolarki, uzupełnień w konstrukcji, uprzątnięcia lub usunięcia zbędnych dekoracji. Trzy punkty przysługują obiektom w bardzo dobrym stanie zachowania, kompletnym, z pierwotną lub odświeżoną polichromią, z zachowanym wystrojem i wizerunkami kultowymi. Obiekty stabilne konstrukcyjnie, zabezpieczone.

Ostatni element waloryzacji stanowi ocena roślinności towarzyszącej. Podstawową kwestią jest obecność roślinności wyższej przy ocenianym obiekcie. Brak roślin daje najniższą ocenę, młode drzewa lub krzewy – ocenę średnią, natomiast dojrzałe okazy drzew lub krzewów oraz starodrzew – najwyższą. W kolejnym kryterium oceniany jest stan zdrowotny i stan zachowania roślinności towarzyszącej. W metodyce przyjęto, że najniższą wartość uzyskują rośliny w złej kondycji zdrowotnej, których uszkodzenia nadziemnych części wegetatywnych przekraczają 70%. Ocenę średnią uzyskują rośliny, których uszkodzenia mieszczą się w przedziale od 30 do 70%, a wysoką jeżeli uszkodzenia są poniżej 30%. Warto zaznaczyć, że przy ocenie stanu zdrowotnego drzew można wesprzeć się metodą opracowaną przez Pacyniaka i Smólskiego (1973). Stan zdrowotny według skali Pacyniaka i Smólskiego (1973) określony jako 1 i 2 odpowiada w formularzu ewaluacyjnym ocenie wysokiej, 3 – ocenie średniej, a 4 i 5 – ocenie niskiej (Pacyniak i Smólski, 1973). Trzecią kwestią poddaną ewaluacji jest analiza układu kompozycyjnego roślinności towarzyszącej małym obiektom sakralnym. Wartość najniższą uzyskują obiekty pozbawione drzew i krzewów, lub te przy których roślinność nie tworzy czytelnego układu przestrzennego. Ocenę średnią otrzymują obiekty

In the established three-degree scale² one point is given to objects in the worst technical condition, visibly damaged, destroyed, dilapidated, often on the brink of disintegration, requiring immediate repair or reconstruction (impaired construction and statics of the object, visibly missing structural elements). Two points are assigned to objects requiring superficial repairs: refreshing of polychromies, small woodwork repairs, restoring the missing elements of construction, cleaning or removal of superfluous decorations. Three points are given to objects in very good condition, which are complete, with original or refreshed polychromy, with maintained decorations and cultural images. Sacral objects with stable, secure construction.

The final element of valorisation pertains to the assessment of accompanying vegetation. The primary issue is the presence of higher vegetation in the vicinity of the evaluated object. Lack of plants results in a lower mark, young trees or shrubs the middle mark, whereas mature specimens of trees or shrubs, as well as old growth trees receive the highest mark. The following criterion relates to the health condition and maintenance of accompanying vegetation. According to our methodology, the lowest value is presented by plants in poor health condition, in the case of which damage to the above-ground vegetative parts of the plant is over 70%. The middle mark is given to plants damaged between 30% and 70%, and the highest, if the damage is less than 30%. It is vital to note that when assessing the health condition of trees, it is helpful to use the method developed by Pacyniak and Smólski (1973). According to scale by Pacyniak and Smólski (1973), health condition defined as 1 and 2 is mirrored in the evaluation form by a high mark, 3 – a middle mark, and 4 and 5 – a low mark. The third issue that undergoes evaluation is the analysis of the compositional arrangement of vegetation accompanying small sacral objects. The lowest mark is given to objects devoid of trees and shrubs, or those where vegetation does

2 W kartach ewidencji zabytków nieruchomych sporządzanych przez wojewódzkie urzędy ochrony zabytków i gromadzonych przez Narodowy Instytut Dziedzictwa stan zachowania obiektu ocenia się w skali od 1 do 5 jako: bardzo dobry, dobry, dostateczny, zły, bardzo zły zgodnie z instrukcją opracowywania kart ewidencji nieruchomych zabytków niewpisanych do rejestru zabytków [dostęp on line: https://www.nid.pl/pl/Dla_specjalistow/Badania_i_dokumentacja/zabytki-nieruchome/instrukcje-wytyczne-zalecenia/index.php?sphrase_id=43777]

2 In the cadastral cards of immovable heritage written by the Provincial Offices of Monument Preservation and collected by The National Heritage Board of Poland, the condition of maintenance of an object is assessed using a scale from 1 to 5 as: very good, good, satisfactory, bad, very bad – in accordance with the instruction of preparing cadastral cards for monuments not on the heritage register [on line access: https://www.nid.pl/pl/Dla_specjalistow/Badania_i_dokumentacja/zabytki-nieruchome/instrukcje-wytyczne-zalecenia/index.php?sphrase_id=43777]

z niejednoznacznym, asymetrycznym układem kompozycyjnym lub wyraźnymi pozostałościami dawnego układu przestrzennego. Wartość najwyższą mają obiekty sakralne, przy których roślinność ma jednoznacznie zachowany układ kompozycyjny np. symetryczny lub podwójnie symetryczny.

Czwarte pytanie zwraca uwagę na fakt czy obiekt sakralny wraz z towarzyszącymi mu drzewami lub krzewami pełni funkcję jako element krajobrazu w ujęciu przestrzennym. Ocenę niską uzyskują obiekty, których nie można określić jako akcenty, subdominanty lub dominanty krajobrazowe, a współtowarzyszająca roślinność nie tworzy ram widokowych. Ocenę średnią mają te obiekty, które wraz z dendroflorą mogą pełnić funkcję akcentu, a nawet subdominanty. Wartość wysoką otrzymują, zaś te, które są wyraźną dominantą krajobrazową i tworzą ramy widokowe.

Pytanie piąte w IV części formularza odnosi się do kwestii ochrony przyrody. Czy współistnienie z obiektem sakralnym drzewa mają rozmiary klasyfikujące je do rangi pomników przyrody. Nieosiągnięcie wymaganych parametrów lub brak drzew skutkuje niską oceną. Wartość średnią otrzymują obiekty, przy których rosną drzewa niebędące pomnikami przyrody, o rozmiarach predysponujących je do tej rangi. Ocenę najwyższą uzyskują okazy drzew, które objęte są ochroną jako pomniki przyrody.

Ostatnim szóstym kryterium jest pytanie o obecność dekoracji z tworzyw sztucznych w postaci kwiatów, wstążek i festonów. Ich obecność jest kontrowersyjna, gdyż z jednej strony jest świadectwem troski oraz dbałości mieszkańców o obiekt, a z drugiej obniża niejednokrotnie wartość artystyczną i estetyczną sakralnej formy architektonicznej. W związku z tym obecność bogatej dekoracji z tworzyw sztucznych powoduje niską ocenę, a brak takich dekoracji ocenę wysoką. Średnią wartość uzyskują te obiekty, przy których dekoracje są niewielkie i nie przytłaczają formy obiektu.

Każdemu z kryteriów poddanych ocenie należy przyznać punkty w skali od 1 do 3 bez możliwości ominięcia któregoś z nich. W ten sposób otrzymujemy trzy sumy punktów dla poszczególnych części formularza. W części odnoszącej się do oceny wizualno-przestrzennej (II) obiekt może uzyskać najwyżej 15 punktów. W części oceniającej unikalność kulturową (III) obiekt może otrzymać maksymalnie 12 punktów. W części IV (ocena wizualno-przestrzenna roślinności towarzyszącej) może

not form a clear spatial composition. The middle mark is assigned to objects with an ambiguous, asymmetrical spatial composition, or visible remnants of a previous spatial composition. The highest mark is given to sacral objects where vegetation presents an unambiguously preserved compositional arrangement, e.g. symmetrical or doubly symmetrical.

The fourth question focuses attention on the fact of whether the sacral object, with accompanying trees or shrubs, plays the role of an element of the landscape from the spatial point of view. The lowest mark is given to objects that are not definable as landscape accents, subdominants, or dominants, and their accompanying vegetation does not form frames of view. The middle mark is assigned to objects that, together with their dendroflora, may play the role of an accent, or even a subdominant. The highest score is given to those objects that clearly serve as landscape dominants, and form frames of view.

The fifth question in section IV of the form relates to the issue of nature preservation. Does the size of the trees that coexist alongside a sacral object classify them as nature monuments? Inability to reach certain parameters, or lack of trees result in a low mark. The middle mark is given to objects alongside which there are trees that are not nature monuments, with a size that could grant them this rank. The highest mark is assigned to tree specimens that are under protection as nature monuments.

The final, sixth criterion is the question regarding the presence of decorations made from synthetic materials in the form of flowers, ribbons, and festoons. Their presence is controversial, since, on one hand, they are a sign that the citizens care about the object, and on the other, they often depreciate the artistic and aesthetic value of this sacral form of architecture. Therefore, the presence of plentiful synthetic-material decorations results in a low mark, whereas lack thereof earns a high one. The middle mark is given to those objects at which such decorations are small and do not overcrowd the form of the object.

Each of the criteria evaluated should be given between 1 and 3 points, without the possibility of omitting any question. Thus, we obtain three sums of points for individual sections of the form. In the section regarding the visual-spatial assessment (II) the object can receive the maximum of 15 points. In the section evaluating its cultural uniqueness (III),

osiągnąć ocenę najwyżej na poziomie 18 punktów. Dodając wyniki z poszczególnych części formularza uzyskujemy ostateczny wynik ewaluacji. Obiekt sakralny maksymalnie może otrzymać 45 punktów, a minimalnie – 15 punktów. W ostatecznej ewaluacji przyjęto trzystopniową skalę o następującym rozkładzie punktów:

- 15-24 – obiekt o niskich wartościach krajobrazowych, obiekt bez wyraźnej roli w przestrzeni, zwykle o niskich walorach estetycznych;
- 25-34 – obiekt o średnich wartościach krajobrazowych, obiekt o średniej roli w przestrzeni, a także o średnich walorach estetycznych, roślinność towarzysząca niekiedy fragmentaryczna, albo w złym lub średnim stanie zdrowotnym, roślinność może dopełniać obiekt, ale niekiedy słabo podkreśla jego funkcje wizualno-przestrzenne;
- 35-45 – obiekt o wysokich wartościach krajobrazowych; obiekt o wyraźnej roli w przestrzeni, zwykle o wysokich walorach estetycznych, roślinność towarzysząca komponowana, w średnim lub dobrym i bardzo dobrym stanie zdrowotnym, zwykle z widocznym układem kompozycyjnym, roślinność podkreśla funkcje wizualno-przestrzenne obiektu.

PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Przydrożne obiekty sakralne są bardzo cenne, ale niestety wciąż jeszcze mało poznane. Najczęściej są one tylko inwentaryzowane i badane opisowo, rzadziej ujmowane w szerszym kontekście przestrzenno-krajobrazowym z uwzględnieniem towarzyszącej roślinności. Przeprowadzone badania terenowe w gminie Trzydnik Duży ukazały autorom pracy złożoność tego zagadnienia i potrzebę stworzenia szerszej, wieloaspektowej metody oceny tego typu obiektów. Bowiem przydrożne obiekty sakralne wraz ze swoim floralnym otoczeniem współtworzą krajobraz kulturowy naszego kraju i odgrywają istotną rolę w kreowaniu kulturowej tożsamości regionalnej i lokalnej. Autorzy wyrażają nadzieję, że przedstawiona metoda znajdzie zastosowanie w badaniach dotyczących tych małych form krajobrazu sakralnego.

Zaproponowana w niniejszej pracy metoda:

- jest miarodajnym systemem oceny opartym na bonitacji punktowej, gdzie kryteriom oceniającym przydrożne obiekty sakralne

the object can get a maximum 12 points. In section IV (visual-spatial assessment of the accompanying vegetation) it can achieve a maximum of 18 points. The sum of the results from individual sections yields the final result of the evaluation. A sacral object can receive the maximum of 45 points, and a minimum of 15 points. For the purpose of final evaluation, a three-degree scale was adopted, where the number of points received corresponds to the following:

- 15-24 – object of low landscape value, an object without a clear spatial role, usually with low aesthetic value;
- 25-34 – object of average landscape value, an object with average spatial meaning, average aesthetic value, with accompanying vegetation that is sometimes fragmentary, or in poor or average health condition; vegetation may complement the object, however, is sometimes insufficient at highlighting its visual-spatial functions;
- 35-45 – object of high landscape value; an object with a clear spatial role, usually of high aesthetic value, with a composition of the accompanying vegetation in average, good, or very good health condition, usually in a visible spatial composition, where the vegetation highlights the visual-spatial functions of the object.

SUMMARY AND CONCLUSIONS

Roadside sacral objects are quite valuable, although they are still insufficiently studied. Most often they are only inventoried and studied via description, less often analysed in a broad spatial-landscape context that would include the accompanying compositions of vegetation. The research carried out in the Trzydnik Duży Commune has shown the authors of this paper the complexity of this issue, as well as the need to create a broader, multi-aspect method for assessment of this type of objects. It is due to the fact that roadside sacral objects with their floral surroundings co-create the cultural landscape of our country and play a vital role in creating the cultural regional and local identity. The authors of this paper hope that the method they present will find its application in studying these small forms of sacral landscape.

- przyporządkowuje się wartości liczbową, a końcowa ewaluacja jest ich sumą,
- wyróżnia trzy grupy obiektów sakralnych: o niskich, średnich i wysokich wartościach krajobrazowych,
 - charakteryzuje się kompleksowym podejściem do obiektu sakralnego, gdyż uwzględnia jego rolę w krajobrazie (ocena wizualno-przestrzenna), znacznie kulturowe oraz floralne otoczenie,
 - zapewnia powtarzalność badań oraz możliwość jej wykorzystania przez różnych badaczy ze względu na czytelny układ formularza ewaluacyjnego z opisowo sformułowanymi kryteriami oceny.

The method presented in this paper:

- is a reliable system of evaluation, based on point bonitation, wherein individual criteria of evaluating roadside sacral objects are given numeric values, and the final evaluation is equal to their sum,
- distinguishes three groups of sacral objects: of low, average, and high landscape value,
- is characterised by a complex approach towards the sacral object, since it includes its role in the landscape (visual-spatial evaluation), cultural meaning and floral surroundings,
- ensures repeatability of research, as well as making it easy for various researchers to use due to the readable structure of the evaluation form, including the descriptive criteria of assessment.

ATTACHMENT

Evaluation form

Section I – General information

Number of object							
Name of village/town/city							
Date of construction							
Type of object	Cross		Shrine		Statue of saint		Gravestone
Stylistic type of object	Postument		Pole		House		Cabinet
Construction material	Wood		Metal		Brick		Rock Concrete
Location	At a road	At a crossroads	In a field	In the vicinity of buildings	Near a forest	Near the body of water	At a watercourse
Vicinity	Open terrain (not built-up)				Built-up terrain		
Type of accompanying vegetation	None		Trees		Shrubs		Herbaceous plants

Each criterion in Sections II, III and IV of the survey is assigned from 1 to 3 points.

Section II – Visual-spatial evaluation of a sacral object

No.	Criterion	Mark		
		low	middle	high
		1	2	3
1	Degree of connection between the object and historic objects (manors, churches, monasteries, cemeteries, old settlement complexes and transport routes).	presence of objects below 30%	presence of objects from 30% to 60%	presence of objects above 60%
2	Degree of exposition of the object (Is it visible or obscured?)	more than 60% of the object obscured by vegetation, buildings, advertisements, etc.)	from 30% to 60% of the object obscured by vegetation, buildings, advertisements, etc.)	less than 30% of the object obscured by vegetation, buildings, advertisements, etc.)
3	Degree of connection between the object and natural components (Do the natural components /fields, meadows, forests, watercourses and bodies of water, in-field woodlots/ connected to the object increase its value?)	presence of components below 30%	presence of components from 30% to 60%	presence of components above 60%
4	Degree of connection between the object and cultural elements (Do the cultural elements connected to the object increase or decrease its value?)	presence of contradictory components above 60%	presence of contradictory components from 30% to 60%	presence of contradictory components below 30%
5	Degree of maintenance of the object (Are there signs of care of the citizens, is the object devoid of care, are there any visible signs of active use and maintenance of the object by the society?)	lack of any evidence of maintenance of the object	some evidence of maintenance of the object	well-maintained object
Total mark of the visual-spatial evaluation of the sacral object				

Part III – Evaluation of cultural uniqueness of the sacral object

No.	Criterion	Mark		
		low	middle	high
		1	2	3
1	Level of historical value of the object (When was the object constructed?)	after 2000	between 1939 and 2000	before 1939
2	Artistic value of the object (techniques, artist, school, style, method of construction, utilised techniques, ornamentation, polychromies, iconographic correctness of the visual depictions of paintings and sculptures, artistic cohesion of the object, style typical of the region: artistic discriminants such as the form of the object, type of ornamentation, used material)	low aesthetic value	average aesthetic value	high aesthetic value
3	Social-cultural and religious meaning of the object (Is the object used as a place of worship, or commemorating an event or person?)	no, or incidentally	occasionally	often
4	Level of preservation of the object (technical condition)	damage above 60%	damage from 30% to 60%	damage below 30%
Total mark of the evaluation of cultural uniqueness of the sacral object				

Section IV – Visual-spatial evaluation of the accompanying vegetation

No.	Criterion	Mark		
		low	middle	high
		1	2	3
1	Is there higher vegetation (trees and shrubs) in the direct vicinity of the object?	lack of trees or shrubs, or evidence of removed trees	there are trees or plantings of new trees	there are mature specimens of trees or old growth trees, possibly also shrubs
2	What is the health and preservation condition of the accompanying vegetation?	bad – damage of plants in more than 70%, or lack of trees and shrubs	average – damage of plants from 30% to 70%	very good and good – damage of plants below 30%
3	Compositional arrangement of the accompanying vegetation	lack of clear composition	unclear compositional arrangement, e.g. remnants of a previous symmetrical arrangement or a new asymmetrical arrangement	unambiguous compositional arrangement (symmetrical, single; symmetrical, double)
4	Does the object, with its vegetation, play a clear role as an element of the landscape?	– it is not a landscape accent, subdominant, or a dominant – does not form frames of view	– it is a landscape accent, or a subdominant	– is a landscape dominant – forms frames of view
5	Does the size of accompanying trees classify them as monument trees?	it does not, or there are no trees	yes, but they are not nature monuments	yes, and they are nature monuments
6	Is the object decorated with decorations made from synthetic materials?	yes, there are plenty decorations made from synthetic materials	sparse decorations made from synthetic materials	lack of decorations made from synthetic materials
Total mark of the visual-spatial evaluation of the accompanying vegetation				
Total mark of the evaluation of the sacral object				

REFERENCES

- Adamowski J., Wójcicka M. (eds.), 2011: Krzyże i kapliczki przydrożne jako znaki społecznej, kulturowej i religijnej pamięci. Wydawnictwo UMCS, Lublin, 319 pp.
- Antolak M., Szyszkowski W., 2013: Funkcjonowanie krzyża przydrożnego w krajobrazie kulturowym Polski. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG 21: 57-66.
- Białczak A., 2002: Krzyże i kapliczki przydrożne zachodniej Kurpiowszczyzny. Zeszyty Naukowe OTN 16: 253-286.
- Cała A., 2007: Krajobraz z sacrum w tle – kapliczki przydrożne jako element krajobrazu wsi opolskich. Teka Kom. Arch. Urb. Stud. Krajobr. – OL PAN 3: 24-34.
- Czerwiński T., 2012: Kapliczki i krzyże przydrożne w Polsce. MUZA, Warszawa, 378pp.
- Fortuna-Antoszkiewicz B., Kimic K., 2007: Miejsce kapliczek i przydrożnych krzyży w krajobrazie terenów wiejskich Mazowsza. Teka Kom. Arch. Urb. Stud. Krajobr. – OL PAN 3: 35-47.
- Golonka-Czajkowska M., Maj M., 2006: Kapliczki,

- krzyże i figury przydrożne Studium sakralizacji przestrzeni. KLINGraf, Bukowina Tatrzańska, 115 pp.
- Havlíček T., 2014: Development and transformation of the religious landscape in Prague after the fall of communism. *Prace Geograficzne* 137: 51-67.
- Hernik J., Ostrowski M., Nowak P., 2013: Kapliczki i przydrożne krzyże elementem krajobrazu kulturowego. Studium Przypadku gminy Miechów. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG* 21: 89-102.
- Holly G., 2012: Krzyże i kapliczki przydrożne na pograniczu polsko-słowacko-ukraińskim. *Roczniki Bieszczadzkie* 20: 309-345.
- Hochleitner J., 2014: Kapliczki w krajobrazie kulturowym Warmii na przełomie stuleci XIX i XX. *Mrańgowskie Studia Humanistyczne* 1,10: 70-92.
- Janicka-Krzywda U., 1991: Kapliczki i krzyże przydrożne polskiego Podkarpacia. Towarzystwo Karpackie, Warszawa, 77 pp.
- Kijowska J., 2015: Krzyże w krajobrazie wiejskim Wielkopolski – istniejące czy utracone dziedzictwo kulturowe? *Карпатський Край* 1-2, 6-7: 358-366.
- Kong L., 1990: Geography and religion: trends and prospects. *Progress in Human Geography* 14, 3: 355-371.
- Kozaczyńska B., 2007: Kapliczki, figury i krzyże przydrożne elementem krajobrazu przyrodniczo-kulturowego południowo-zachodniego Podlasia [in:] *Przyroda a turystyka we wschodniej Polsce* (eds): M. Żabka, R. Kowalski, Siedlce, Wydawnictwo Akademii Podlaskiej: 256-270.
- Kozaczyńska B., 2010: Mała architektura sakralna w krajobrazie kulturowym Ziemi Łosickiej. *Problemy Ekologii Krajobrazu* 27: 203-207.
- Kulesza P., Lubiarz M., 2013: Przydrożne obiekty sakralne w gminie Mełgiew (woj. lubelskie) – analiza kulturowo-krajobrazowa. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG* 21: 127-140.
- Kulesza P., Lubiarz M., Żak-Kulesza M., 2017: Dendroflora of roadside sacral objects in the Trzydnik Duży Commune (Lublin Voivodeship). *Acta Scientiarum Polonorum Administratio Locorum* 16, 4: 239-247.
- Kuprjaniuk S., 2014: Ludowa rzeźba drewniana w wyposażeniu warmińskich kapliczek i krzyży dawniej i dziś. *Studia Elckie* 16, 2: 183-202.
- Lubiarz M., Kulesza P., 2013: Dendroflora przydrożnych obiektów sakralnych w gminie Mełgiew (woj. lubelskie) w aspekcie przyrodniczo-krajobrazowym. *Teka Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych PAN* 9, 1: 42-54.
- Lubiarz M., Kulesza P., Żak-Kulesza M., 2019: Small roadside sacral structures in Borzechów Commune (Lublin Region) and their dendroflora. *Acta Horticulturae et Regiotecturae* 22,1: 23-28.
- Łapiński J. L., 2012: Zagadnienia sacrum natury niektóre uwagi i dopowiedzenia. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG* 17: 24-32.
- Majdecka-Strzeżek A., 2003: Zieleń obiektów sakralnych w Polsce – tradycja i współczesność [in:] *Ogrody przyświątynne i klasztorne. Rekonstrukcja, rewaloryzacja, pielęgnacja* (ed.): F. Gospodarczyk, Wrocław, Stowarzyszenie Ogrody Dolnośląskie; 87-101.
- Myga-Piątek U., 2012: Krajobrazy sakralne i religijne próba umiejscowienia w typologii krajobrazów kulturowych. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG* 17: 13-23.
- Pacyniak C., Smólski S., 1973: Drzewa godne uznania za pomniki przyrody oraz stan dotychczasowej ochrony drzew pomnikowych w Polsce. *Roczniki AR w Poznaniu*, 67: 41-65.
- Paczos J., 2011: Floralne otoczenie przydrożnych krzyży [in:] *Krzyże i kapliczki przydrożne jako znaki społecznej, kulturowej i religijnej pamięci* (eds): J. Adamowski, M. Wójcicka, Lublin, Wydawnictwo UMCS; 57-67.
- Plit J., 2012: Ślady sacrum w krajobrazie. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG* 17: 33-40.
- Przybylska L., Czepczyński M., 2016: Landscape Sacralisation in Post-communist Poland. *Scottish Geographical Journal*: 1-21.
- Pudelska K., 2011: Zieleń towarzysząca kapliczkom i krzyżom przydrożnym powiatu przeworskiego. *Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych* 568: 101-110.
- Pukowiec K., Pytel S., 2013: Typologia i waloryzacja małych form architektury sakralnej w krajobrazie Ziemi Wodzisławskiej. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG* 21: 103-113.
- Radziszewski M., 2008: Krzyże, kapliczki i figury świętych. Obiekty kultu religii chrześcijańskiej w gminie Przygodzice. 2008, Przygodzice:
- Rembiś M., Sowa M., Uhryńska A., 2012: Przydrożne kapliczki piaskowcowe z południowej części Krakowa. *Przegląd Geologiczny* 60, 7: 368-371.
- Rydzewska A., Wilkaniec A., 2013: Kapliczki i krzyże w krajobrazie otwartym i zurbanizowanym Wielkopolski. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG* 21: 89-102.

- Seweryn T., 1958: Kapliczki krzyże przydrożne w Polsce, PAX, Warszawa: 213 pp.
- Sowińska B., 2012: Kształtowanie tożsamości krajobrazów sakralnych. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG 17: 78-95.
- Walerzak M.T., 2014: An analysis and assessment of the state of conservation of historic values in historic garden and park estates. Analiza i ocena stanu zachowania wartości zabytkowych w historycznych założeniach ogrodowych i parkowych. Czasopismo Techniczne 5-A:113-129.
- Instrukcja opracowywania kart ewidencyjnych zabytków niewpisanych do rejestru zabytków, Narodowy Instytut Dziedzictwa, 2011. [dostęp on line: www.nid.pl/zabytki-nieruchome/wzór]